

DE FØRSTE FISKERNE I FJELLET

Axel Mjærum, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo

Om lag 8300 f.Kr. var den siste istiden over. Klimaet hadde blitt langt mildere, og store områder med fjell, vidder og vann var smeltet frem fra innlandsisen i Sør-Norge. Inn i dette fremtinte landskapet fant både menneskene og viltet sin vei fra kysten. Fisken spredde seg også naturlig til de østlige innlandsområdene, mens bratte fosser og stryk hindret ørret og andre fiskearter fra å etablere seg i de sentrale fjellområdene i landsdelen.¹

En stor andel av innlands- og fjellvannene var altså fisketomme, og et fiske her forutsatte utsetting. Kunnskaper om ørretens biologi og DNA-forskning kan belyse denne innvandringshistorien.² I denne artikkelen vil jeg imidlertid tilnærme meg det eldste fisket ut fra en kulturhistorisk synsvinkel.

Den generelle forståelsen av fiskets betydning i steinalderen danner et kunnskapsmessig bakteppe for diskusjonen, og jeg vil derfor først presentere enkelte overordnede trekk ved det utbredte steinalderfisket langs kysten og fra de innlandsområdene i Skandinavia hvor fisken har kunnet vandre inn ved egen hjelp etter istiden. Deretter vil jeg foreta en kritisk gjennomgang av de få og delvis mangetydige arkeologiske kildene som kan bidra til å kaste lys over det tidlige fisket i de høyereliggende delene av innlandet, over og under tregrensen³. Kan valget av bosteder, et fåtall redskaper og gamle fiskebein gi

kunnskap om når og hvorfor det ble satt ut fisk i fjellheimen?

DEN «USYNLIGE» FISKEREN

Den profilerte fiskebiologen Hartvig Huitfeldt-Kaas skrev allerede i 1918 at «ørreten i hele den indre del av landet er innsatt av mennesker, idet de formodentlig allerede paa et meget tidlig tidspunkt efter sin bosættelse i landet bar denne fisk med sig».⁴ Helt siden fjellarkeologien fikk et betydelig omfang på slutten av 1950-tallet, har også arkeologer diskutert fiskets rolle i fjellheimen i steinalderen, og spesielt har tre kildekategorier blitt fremhevet i debatten.

For det første har det blitt lagt vekt på at boplassene gjerne ligger ved gode fiskeplasser, slik som ved grunner og elveos, og man har trukket konklusjoner om fjellfiskets betydning ut fra dette.⁵ Mye viktig informasjon ligger da også i studier av landskapsbruken, men som jeg vil komme tilbake til senere, kan aktiviteten langs vassdragene også ha andre forklaringer. Det er ofte krevende å gi entydige svar på hvor stor betydning fjellfisket har hatt, ut fra beliggenheten til de mange sporene etter steinaldermenneskene.

For det andre har arkeologer ofte tatt utgangspunkt i redskapsfunnene når de har diskutert erverv. Et tydelig eksempel i så måte er de mange tusen

pilspissene i stein fra innlandsområdene, spisser som i stor grad har vært benyttet til jakt på elg, rein og hjort.⁶ Til forskjell fra dette har de fleste fiskeredskapene i steinalderen blitt laget av organisk materialer. Garn og liner har blitt fremstilt av fiber fra planter og dyr, og det ble i hovedsak anvendt tre og bein til å lage ruser, fiskefangstanlegg, fiskekroker, lyster-gaffer og andre fangstredskaper. Med få unntak har alle slike gjenstander råtnet bort i innlandet i Sør-Norge.⁷ Man står da igjen med de få fiskeredskapsdelene som har blitt tilvirket i stein. Fra steinalderen dreier det seg i første rekke om søkker benyttet til garn- og linefiske. Steiner kan imidlertid ha mange bruksområder,⁸ og søkkesteiner behøver ikke nødvendigvis å bli bearbeidet før bruk.⁹ Det kan derfor tidvis være vanskelig både å finne og å funksjonsbestemme slike garntyngder. Et tilleggsproblem er at en del søkker har hatt en form som har blitt benyttet i årtusener, noe som bidrar til at det ofte også er krevende å tidfeste dem.

Fiskebeinene er den siste kildekategorien man i vesentlig grad har trukket inn for å underbygge at det har forgått et steinalderfiske i fjellet.¹⁰ Slike bein er imidlertid små og skjøre,¹¹ og frem til for få år siden hadde man kun lyktes å finne slike bein på boplasser ved Langesjøen og Halnefjorden på Hardangervidda.¹² Fiskebeinfunn gjort de siste årene bringer imidlertid ny kunnskap inn i diskusjonen, og både gamle og nye oppdagelser er viktige grunnlag for den videre argumentasjonen her.

Bevaringsforholdene og de mange tolkningsmulighetene har lett for å usynliggjøre fiskeren i fremgravd kildemateriale, og det er følgelig utfordrende å fremskaffe kunnskap om et fiske som foregikk i skriftløse samfunn mange tusen år tilbake i tid. Derfor er det heller ikke uproblematisk å svare på når fisket i dette området tok til, og hvilken karakter det da hadde. Man står allikevel ikke helt på bar bakke. Overordnede trekk ved steinalderfisket, både

i Europa, i kyststrøkene i Sør-Norge og i de østlige lavlandsstrøkene, gir verdifull innsikt i hvordan steinalderfisket foregikk. Denne kunnskapen vil danne et springbrett for en mer inngående diskusjon av gamle og helt nye funn fra den sørnorske fjellheimen.

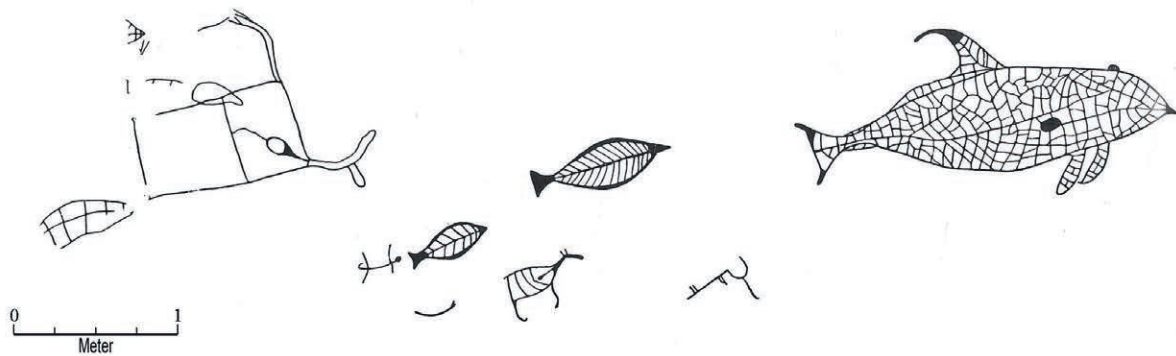
MENNESKET, FISKEREN

Tallrike studier over jegere og sankere i moderne tid viser at næringsgrunnlaget som hovedregel er bredt og som oftest er basert på både jakt, sanking og fiske.¹³ Studiene viser store variasjoner, men i mange tilfeller utgjør fiske minst en tredjedel av ressursgrunnlaget.

Fiske er heller ikke en aktivitet som har blitt praktisert kun i nyere tid. Analyser av skjelettmateriale viser at menneskene som vandret inn til Europa for mer enn 40 000 år siden, utnyttet et bredt spekter av ressurser, trolig også ferskvannsfisk.¹⁴ På flere boplasser fra siste istid i Mellom- og Sør-Europa er det bevart bein av laks og ørret på boplasser, noe som underbygger at ferskvannsfisket på kontinentet har pågått i om lag 40 000 år.¹⁵

Etter som istiden nærmet seg slutten, ble større deler av kyststripen i Norge isfri, og gradvis smeltet også breene i innlandsområdene. Deler av Sør-Norge ble etter hvert beboelig, og om lag 9000 f.Kr. krysset de første menneskene over datidens gigantiske Oslofjord og befolket raskt store deler av norskekysten.¹⁶ Man vet relativt lite om ressursgrunnlaget til pionerbefolkningen, men tradisjonelt har det vært antatt at jakt på sjøpattedyr og reinsdyrfangst lokket dem.¹⁷ Hoveddelen av aktiviteten foregikk imidlertid allerede på dette tidspunktet i de mest ressursrike kystområdene, slik som ved tidevannsstrømmer, sund, øyer og elvemunninger. Fisket kan alt da ha spilt en betydelig rolle.¹⁸

Forbindelsen mellom menneskene og de rike kystområdene blir enda tydeligere utover i steinalderen.²⁵ Mye av aktiviteten foregikk på steder hvor det var

Figur 1: De to helleristningsfeltene fra ca. 4500 f.Kr. ved Skogerveien i Drammen i Buskerud viser et stort artsmangfold. Her fremkommer blant annet de to eneste fiskene som er kjent i sørøstnorsk veidekunst. Flyndrefiskene (kveiter?) er blant annet avbildet sammen med en liten tannhval (kvitnos eller kvitskjeving) og elg.¹⁹ Illustrasjon: Eivind S. Engelstad.²⁰

Figur 2: Avbildninger av laks på Honnhammaren ved Tingvollfjorden i Møre og Romsdal. Trolig er disse bergmaleriene fra yngre steinalder.²¹ Foto og fotobearbeiding: Trond Eilev Linge.²²

mulig å sanke skalldyr, å jakte på sjøfugl og sjøpattedyr og å fiske. Fra enkelte steder som har vært bebodd etter år 8000 f.Kr., fremkommer det da også fiskebein, både langs Skagerakkysten og i de ytre kystområdene i Vest-Norge.²⁶ Beinfunnene oppviser en stor artsrikdom, og de forteller om målrettet fiske etter arter på dypt og grunt vann og etter fisk som levde i

de frie vannmassene. Klebersteiner, trolig knyttet til linefiske, forekommer i stort antall på vestlandskysten i en nokså kort tidsperiode omkring 5000 f.Kr., og steinsøkker finnes også mer spredt i kystområdene.²⁷ I bergkunsten fra steinalderen dominerer avbildninger av elg, hjort og rein, men i et fåtall tilfeller blir også fisk avbildet (jf. figur 1 og 2). Kveite er den dominerende fiskearten på bergflatene, og mer sjelden forekommer også laks.²⁸ Artsmangfoldet er følgelig ikke på langt nær like rikt som blant beinfunnene, og det er nok derfor lite trolig at avbildningene på bergveggene er noen direkte avspeiling av fisket og de ulike fiskeartenes ernæringsmessige betydning.

I enkelte huler og hellere langs kysten er bevaringsforholdene ekstraordinært gode, og funnene herfra synliggjør fiskets betydning i de sørvestre kyststrøkene i Norge på en spesielt god måte.²⁹ Redskaper som fiskekroker, harpuner, spyd/lystre og fiskelokkende blink utgjør en svært vesentlig del av funnmaterialet, og funnene gir innsikt i hva som har gått tapt av organisk materiale på boplasser som har ligget åpent til.³⁰ Det er gjort tilsvarende funn langs Finnmarkskysten³¹ og i Sør-Skandinavia³². Fra

Figur 3: Fiskekroker (nr. 1–10), beinplater tolket som blink for å tiltrekke seg fisk ved linefiske (nr. 13–17) og harpuner (nr. 18–20) fra Vistehola i Randaberg kommune i Rogaland. Beinfunnene fra hula er tidfestet til 6000-tallet.²³ Illustrasjon: Harald Egenæs Lund.²⁴

Danmark er det også kjent store fiskeanlegg med stengsler, ruser og rester av garn langt tilbake i eldre steinalder.³³ Kanskje er det bare et tidsspørsmål når det blir gjort slike funn i det sørlige Norge?

Et tydelig brudd i dette marint rettede bosetningsmønsteret i kyststrøkene inntreer først ved jordbrukets endelige gjennombrudd mot slutten av steinalderen.³⁴

Det er grunnlag for å konkludere med at mennesker nærmest til alle tider har behersket kunsten å fiske, og at de ofte har benyttet seg av disse ferdighetene når naturforholdene har ligget til rette. Funn fra kyststrøkene viser også at det har vært en levende fiskertradisjon og et omfattende fiske i Sør-Norge gjennom store deler av steinalderen. Fisket har vært målrettet og spesialisert, med bruk av en rekke fangstmetoder. En slik virksomhet har forutsatt inngående kunnskap om biologien til ulike arter og en vilje til å investere tid og krefter i å lage og vedlikeholde store og små redskaper.

INNLANDSFISKET I DE LAVERELIGGENDE OMRÅDENE I SKANDINAVIA

Fisket i elver og innsjøer foregår gjerne nærmere land og på grunnere vann enn i kystområdene. Elver og bekker har skapt forhold som ikke forekommer i saltvann, og artssammensetningen er nokså forskjellig. Det er derfor ikke selvsagt at fisket i innlandet hadde samme form og omfang som det langs kysten. Det er imidlertid svært gode holdepunkter for at det også ble drevet en omfattende fangst i skandinaviske elver og vann der fisken har kunnet vandre inn på egen hånd etter siste istid. Funn av garn, stengsler og harpuner viser at disse redskapene også var i bruk i ferskvann i eldre steinalder i Skandinavia.³⁵

Kunnskap fra det indre av det østlige Skandinavia har spesielt stor relevans for diskusjonen om det tidlige fisket i den sørnorske fjellheimen. I de østlige innlandsområdene er det nemlig mulig å studere hvordan spor etter et steinalderfiske blir bevart,

og hvordan fisket fortøner seg i et mange tusen år gammelt kildemateriale.

Vannet fra den store innsjøen Vättern i Sverige renner ut i Motala ström. Funn ved dette utløpet gir en sjelden innsikt i én form for innlandsfiske i tidsrommet 5500–5000 f.Kr.³⁶ Ved boplassen Strandvägen er det funnet et større antall lyster-spisser tilvirket av bein. Hoveddelen er små stykker fra bosetningsområdet, men over 20 ble funnet på en fiskegrunne som lå utenfor boplassen. Spissene fra vannet var velbevarte, og mange av dem sto i mudderet rundt to steinplattinger. Plattingene kan ha blitt bygget for å gi et godt underlag til de som drev med lystringen.³⁷ 1265 bein av blant annet abbor, gjedde, ål og karpesfisk gir sannsynligvis et lite innblikk i fiskefangsten.³⁸

Det er ikke mange andre eksempler på slikt vel-dokumentert steinalderfiske i lavlandsregionen, men Jan Ekman og Elisabeth Iregren³⁹ sine analyser av 232 768 bein fra 107 funnsteder i Innlands-Sverige gir betydningsfull innsikt. De har skilt ut 2237 fiskebein og 109 fuglebein, mens det resterende materialet er av pattedyr. Det opplyses at det er gjort fiskebeinsfunn på 34,5 prosent av de utgravde plassene. En presis tidfesting av funnene har ikke vært disse forfatternes hovedanliggende, og materialet gir heller ikke alltid grunnlag for eksakte dateringer.⁴⁰ De opplyser imidlertid at det har vært aktivitet før 1700 f.Kr. på 25 av 28 funnsteder som presenteres i større detalj. På 15 av dem er det imidlertid også notert yngre aktivitet.⁴¹ Spredningen vitner om at innsjøfiske har foregått mange steder, og etter alt å dømme har bevaringsforholdene og utgravningsteknikkene ført til at fiskebein kun utgjør en knapp prosent av det totale materialet.⁴² Det er uvisst hvor mange av disse fiskebeinene som er fra steinalderen.

Gjedde, brasme og abbor dominerer blant beinene på svensk side av grensen⁴³, mens det samlet bare har fremkommet 45 skjelettdeler av laksefisk i materialet

som Ekman og Iregren gjennomgikk.⁴⁴ Den totale beinmengden tilsvarer således ikke engang det som kommer fra én enkelt levende laks eller ørret. Ved gravninger i Glomma-vassdraget i Norge har innslaget av laksefisk vært noe større. Laks og ørret er faktisk de eneste artene man har kunnet påvise blant de om lag 40 fiskebeinene som har foreligget frem til nylig.⁴⁵ Artssammensetningen i funnmaterialet må derfor forstås som et resultat både av hvilke arter menneskene anså som attraktive, og av hvilke arter som levde i vassdragene. I tillegg er det relevant at bein fra laksefisk generelt bevares dårligere i jorden enn bein fra andre arter.⁴⁶

Søkker er det eneste fiskeredskapet som har en vid distribusjon i de indre svenske områdene og i de østlige innlandsområdene i Norge. Disse søkkene er små og flate, gjerne strandrullede steiner med to tildannede, motstående hakk.⁴⁷ Vekten behøver ikke å være mer enn 75–420 g, og de blir gjerne funnet på steinalderboplasser med gode fiskemuligheter.⁴⁸ Formen, funnstedene og vekten taler for at steinene har vært festet langs bunntelnen til garn, og steinene har dermed bidratt til å stramme opp garnet når det har stått i vannet.⁴⁹ Hoveddelen av de forsøksvise dateringene av denne gjenstandstypen samler seg til midten av yngre steinalder (ca. 3300–2350 f.Kr.), men det finnes også funn som sannsynliggjør bruk både før og etter dette tidsrommet.⁵⁰

Fragmenter av fiskekroker i bein er ikke uvanlige på funnsteder langs kysten, selv på steder der beinmaterialet er nokså sparsomt. Det er imidlertid et påfallende fravær av beinkroker fra boplassene i innlandet, selv der det foreligger fiskebein. Små stykker av slike kroker er helt sikkert lette å overse ved utgravningene, men allikevel gir det grunnlag for å vurdere om dette fraværet gjenspeiler trekk ved det eldste fisket. Fra historisk tid er det kjent et mangfold av fiskemetoder i elver og vann,⁵¹ og i svært mange tilfeller har trolig ikke lokking av fisk med agn gitt

den største avkastningen. Muligens er fraværet av kroker derfor en refleksjon av tilpasningene steinaldermenneskene har gjort til de ulike vannmiljøer.

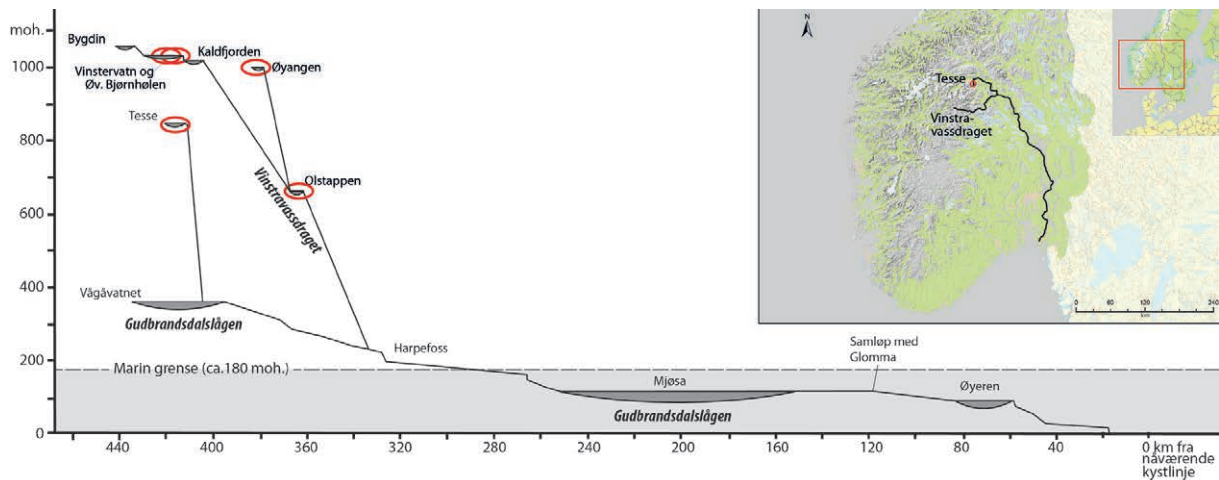
Selv om det er et sparsomt kildegrunnlag, kan man konkludere med at fiske var viktig for menneskene i store deler av den lange steinalderen, både langs kysten og i de østlige områdene med naturlige fiskebestander. Det neste og sentrale spørsmålet blir da hvordan menneskene forholdt seg til de fisketomme vannene. Valgte man å sette ut ørret, og når fant dette i så fall sted?

Å TIDFESTE STEINALDEREN I FJELLET

Steinalderen strekker seg fra ca. 9500 til 1700 f.Kr., og tidsrommet favner følgelig et tidsrom på over 7500 år med utvikling, variasjon og ulike levesett. På tross av at det finnes gode arkeologifaglige og naturvitenskapelige metoder for å datere forhistorisk virksomhet, møter man imidlertid betydelige utfordringer når man skal tidfeste hendelser i steinalderen.

Kronologi er et nøkkelbegrep i arkeologien, og muligheten til å studere tidsrekkefølger for utviklingen av bruk av råmaterialer, redskapstyper og teknologi har vært en grunnleggende og sentral del av faget i de om lag 200 årene det har eksistert.⁵² Et stort antall undersøkelser og studier har bidratt til at vi i dag vet forholdsvis mye hvordan redskaper i stein endret form over tid og om når råstoffer som flint, skifer og kvarts ble anvendt til redskaper.⁵³ Denne kunnskapen kan gi grunnlag for å tidfeste aktiviteten på boplassene, i heldige tilfeller innenfor tidsrammer på et fåtall århundrer.

Radiologiske målemetoder, og da spesielt C14-dateringer, har også vært til svært stor hjelp når man har skullet tidfeste sporene etter steinalderen i innlandet. Dagens dateringsteknologi gjør det i heldige tilfeller mulig å datere små stykker trekull, bein og annet organisk materiale innenfor et tidsintervall på et fåtall tiår. En rekke feilkilder kan

Figur 4: Vannsystemene knyttet til Vinstravassdraget og Tesse. Mot slutten av siste istid var Mjøsa saltvann, og havet sto opptil 180 meter høyere enn i dag (marin grense). Fisken har imidlertid hele tiden møtt hindringer ved Harpefoss nord for Mjøsa. Derfra er det flere partier med stryk og fosser som har stanset fiskens vandring, både i Vinstravassdraget og frem til Tesse. Vann som er nærmere omtalt i teksten, er markert med rød ring. Illustrasjon omarbeidet med utgangspunkt i Skulberg.⁶¹

imidlertid gi dateringer som gir et grunnlag for gale konklusjoner. Både skogbranner, trær med høy egenalder og dødt trevirke som steinaldermenneskene har samlet, vil kunne resultere i en feilaktige aldersbestemmelser av boplassene.⁵⁴ Delvis som en følge av dette har man de siste årene i større utstrekning anvendt brente bein for å tidfeste førmoderne opphold i fjellet. Det er imidlertid også feilkilder med denne type dateringer; blant annet kan de ha blitt påvirket av kalkrikt ferskvann i dyrenes levetid og av brenselet som har blitt anvendt når beinene har blitt brent.⁵⁵

I tillegg kompliseres det hele ytterligere av at hovedregelen i fjellet er at boplassene der har blitt besøkt gjentatte ganger, både i steinalderen og i senere perioder.⁵⁶ Dette skyldes åpenbart at de mange oddene, vikene og strendene har vært attraktive gjennom mye av fortiden. Når målet er å finne spor etter de første fiskerne, er det ikke vilkårlig hvilken fase med aktivitet fiskebein og fiskeredskaper skal

knyttes til, og gjenbesøkene skaper derfor betydelige tolkningsmessige problemer.

Dagens teknologi setter grenser for hva som kan tidfestes ved hjelp av C14-metoden. Et enkeltbein av ørret er i de alle fleste tilfeller for lite til å kunne aldersbestemmes, og redskaper i stein kan heller ikke aldersbestemmes med denne metoden. Det er derfor nødvendig å diskutere funnforholdene for de enkelte boplassene med spor etter fiske. I den følgende hoveddelen vil enkelte overordnede trekk, diskusjoner og konklusjoner knyttet til fjellfiske bli løftet frem. Ytterligere detaljer om funnstedene og kildekritiske diskusjoner finnes i et vedlegg.

PÅ JAKT ETTER FISKEPLASSENE – ET EKSEMPEL FRA TESSE (CA. 850 MOH.) I JOTUNHEIMEN

Det ca. 12 km² store fjellvannet Tesse nord i Jotunheimen er et velegnet utgangspunkt for en diskusjon av en eventuell utsettelse av fisk på bakgrunn

av landskapsbruk i steinalderen. Grunnen er at de høye fossefallene ned fra Tesse har vært umulige å forsere for fisken (figur 4), og vannet må følgelig en gang ha vært fisketomt.⁵⁷ Samtidig er Tesse kjent som et meget godt ørretvann, og fisket har trolig stått sentralt i bruken av området helt fra det ble satt ut fisk i vannet. Fiskeplassene i vannet er velkjente og godt dokumenterte;⁵⁸ i tillegg vitner skriftlige og arkeologiske kilder om bruken av dem helt tilbake til vikingtiden på en enestående måte.⁵⁹ Kulturminnene rundt Tesse er også systematisk kartlagt, slik at man vet forholdsvis mye om hvor aktiviteten rundt vannet foregikk i steinalderen.⁶⁰

Tesse ligger 850 moh. og er omgitt av dyrket mark, setre og skog. Mindre menneskelig aktivitet og en generelt høyere tregrense bidro til at vannet i større grad var omsluttet av furu- og løvskog i store deler av steinalderen.⁶² Det har imidlertid aldri vært langt fra Tesse til de høye og skogfrie toppene i Jotunheimen.

Rundt vannet er det kjent 20 funnområder fra steinalderen, hvorav 9 har blitt undersøkt nærmere. Ved utgravningen fremkom både steingjenstander og ildsteder, og det kan konkluderes med at det var aktivitet rundt Tesse på 4000-tallet eller tidligere, men hoveddelen av virksomheten foregikk i den yngre delen av steinalderen (ca. 3800–2350 f.Kr.).⁶³ De som besøkte Tesse, anvendte i stor utstrekning lokale råstoffkilder for redskapene de tilvirket i stein, noe som viser at de hadde inngående kunnskap om tilgjengelige ressurser i nærmiljøet. Dette er kunnskap som trolig har blitt opparbeidet gjennom langvarig og regelmessig bruk av området, og menneskene man finner spor etter, må ha hatt en form for tilknytning til den nordre delen av Jotunheimen.⁶⁵

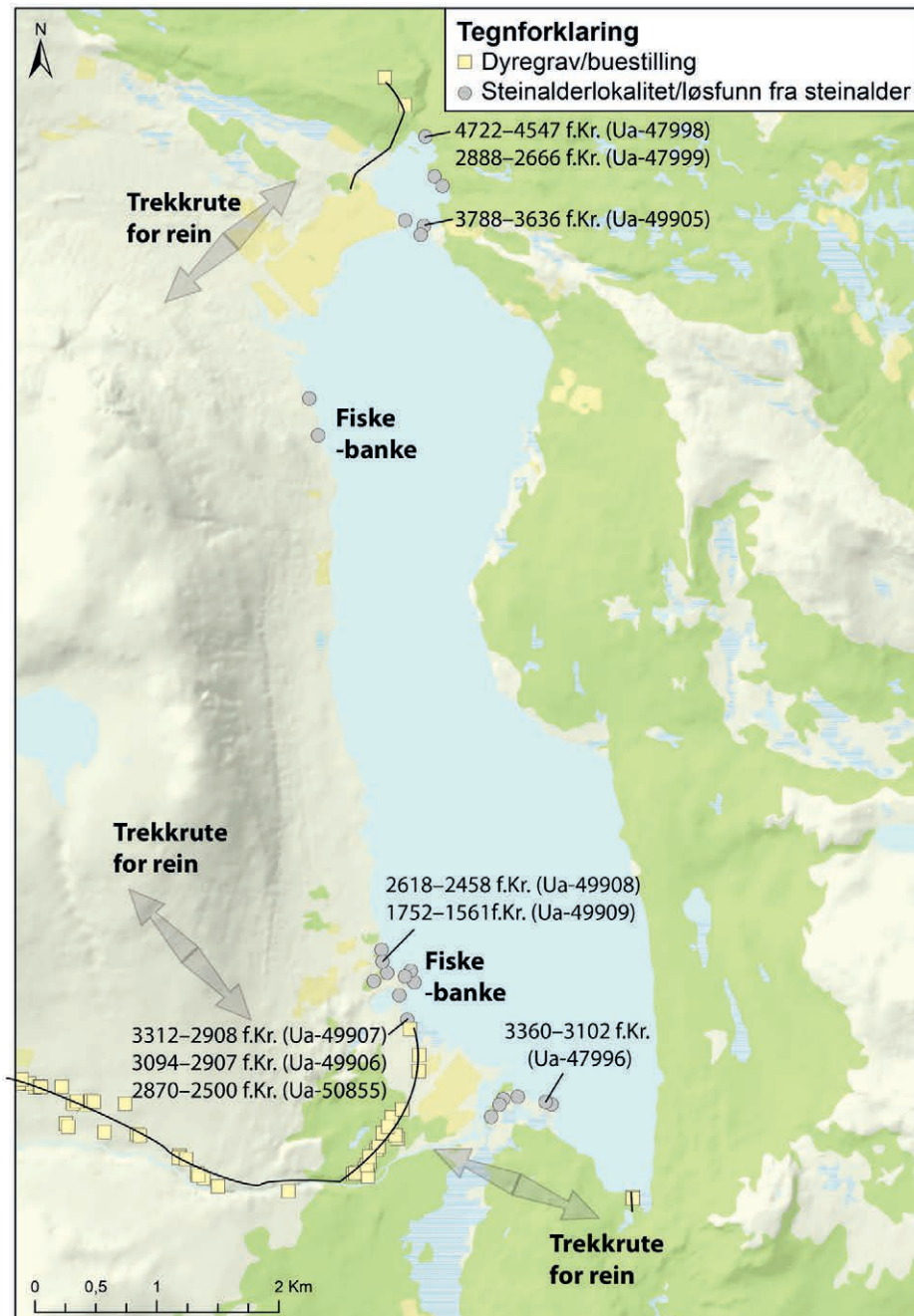
Bevaringsforholdene for bein i området er generelt dårlige, og ut fra fragmentene isolert sett er det ikke mulig å vurdere om steinaldermenneskene drev fiske. Tre steinsøkker av typen med motstående hakk

langs sidekantene er imidlertid funnet i Tesse, høyst sannsynlig utenfor området med steinalderboplasser i sørvestdelen av vannet (jf. figur 5). To av dem er nærmere dokumentert, og de veier 131 og 134 g. Utforming og vekt er følgelig svært lik den man kjenner fra steinalderen i de østlige innlandsstrøkene. Som alt nevnt er dateringsrammen for denne gjenstandstypen flytende, og en langt senere datering kan ikke utelukkes.

Kunnskapspotensialet knyttet til fisket ved Tesse ligger imidlertid ikke først og fremst i de enkelte funnene, men heller i at det på en sjelden måte gir et grunnlag for å belyse bruken av landskapet. Tidligere konklusjoner om fjellfiske er nemlig trukket ut fra steinaldermenneskenes valg av oppholdssteder.⁶⁶

Boplassene ved Tesse er i stor grad samlet innenfor fiskebankene på vestsiden og ved inn- og utoset, og spesielt tydelig synes denne sammenhengen å være i yngre steinalder. Dette er steder som må regnes som meget gode fiskeplasser.⁶⁷ At innsjøen har et visst areal (12 km²), gjør også Tesse sammenlignbar med de større vannene i det indre av Sverige hvor man vet det har vært fisket.⁶⁸

Det kan imidlertid ikke utelukkes at stedene heller har blitt valgt fordi villreinen har hatt sine trekkruter langs sør- og nordvestenden av Tesse, og at disse stedene har vært blant de beste for å beskatte reinflokkene som tradisjonelt har trukket mellom fjellområdene i Vågå og skogområdene i Lom.⁶⁹ Aktiviteten innenfor fiskegrunnene kan derfor alternativt forstås som jaktboplasser. Som ellers er det da også funnet pilspisser på boplassene, noe som bidrar til å underbygge hypotesen om at aktiviteten var jaktrettet. Steinaldermenneskenes bruk av vannveiene som ferdselsårer kompliserer tolkningen ytterligere.⁷⁰ Tesse har vært en viktig innfallsport til jakt- og fangstressursene i det indre av Jotunheimen, og det er også mulig å forstå aktiviteten i strandsonen ved odder og elveos som spor

Figur 5: Kart over Tessa med steinalderboplasser og dateringer. I tillegg vises de omfattende fangstsystemene knyttet til reinsfangst fra jernalder eller middelalder.⁶⁴ Illustrasjon: Axel Mjærum, KHM.

etter ferdsel med båt. Tesse er allikevel et vann som ligger noe isolert til, og trolig har det derfor vært mindre gjennomgående ferdsel her enn eksempelvis langs det langstrakte Vinstravassdraget.⁷¹

Det kan konkluderes med at de som oppholdt seg ved Tesse i yngre steinalder, kjente området godt og trolig besøkte området regelmessig. Videre var strendene innenfor de gode fiskeplassene blant de best besøkte stedene i yngre steinalder, og det kan være gjort funn av garnsøkker fra yngre steinalder i vannet. På tross av at det foreligger mye kunnskap, gir ikke en slik diskusjon med utgangspunkt i landskapsbruk noen definitive holdepunkter for et tidlig fiske. I tilfeller hvor det mangler funn av fiskebein eller fiskeredskaper, vil det som oftest kunne fremmes alternative forklaringsmodeller for valg av oppholdssted.

NUMEDALSLÅGEN

Med en lengde på ca. 350 km er Numedalsvassdraget et av de større vannsystemene i Norge. Det har sine kilder sentralt på Hardangervidda, 1200–1300 moh., og renner ut ved Larvik i Vestfold. Den øvre delen har få bratte fall, og fisk kan derfor bevege seg mellom mange av vannene. Fra Tunhovdfjorden til Norefjorden er det stor høydeforskjell, ca. 400 meter på en om lag 7 km lang elvestrekning (se figur 6). Det er også flere fossefall i den nedre delen av elven som i dag danner barrierer for fisken. Disse befinner seg imidlertid lavere enn det maksimale havnivået mot slutten av den siste istiden, og fisken kan følgelig ha etablert seg i midtdelen av vassdraget før landhevingen endret situasjonen.

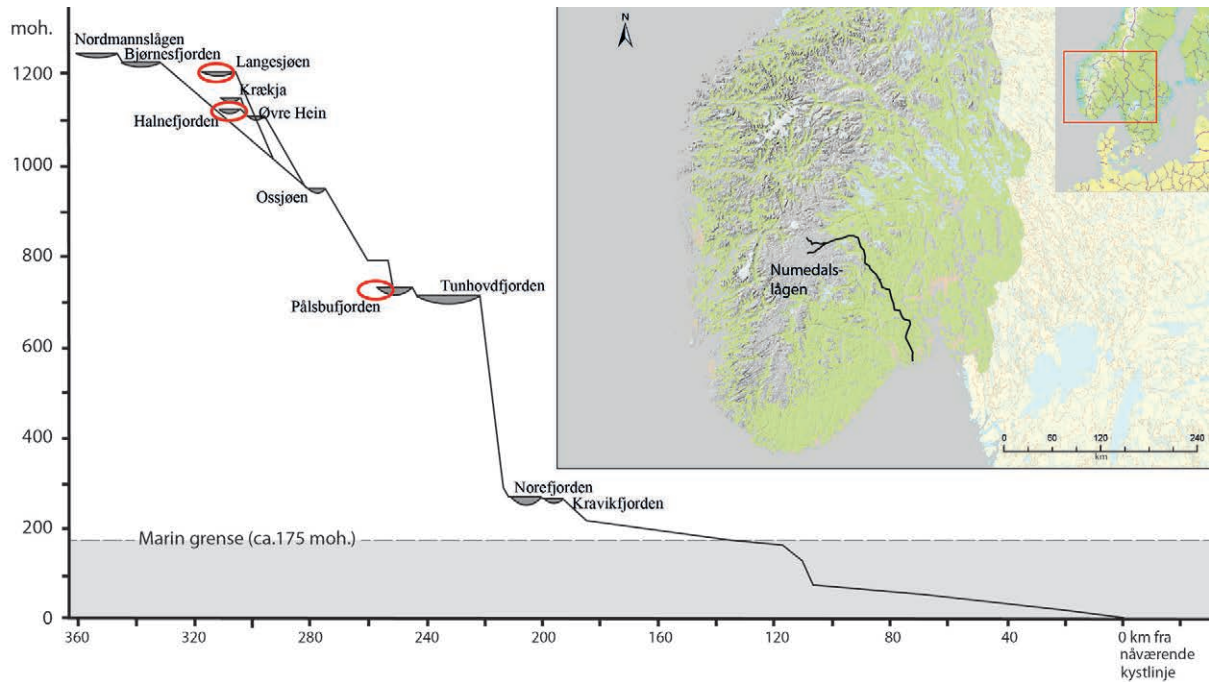
Røye og ørekyt har blitt satt ut i nyere tid i den øvre delen av Numedalsvassdraget.⁷² Før dette tidspunktet fantes det bare ørret her, og vassdraget er kjent for en stor produksjon av kvalitetsfisk. Den øvre, opprinnelig fisketomme, delen av vassdraget har vært gjenstand for flere arkeologiske

undersøkelser. Hardangervidda-prosjektet på 1970-tallet⁷³ og utgravningene ved Røyrtjønnna i vestdelen av Pålbufjorden på 2000-tallet⁷⁴ er spesielt relevante i denne sammenheng. Datamaterialet fra disse feltarbeidene omfatter ca. 290 lokaliteter, hvorav 83 ble nærmere undersøkt. De eldste sporene er tidfestet til om lag 7300 f.Kr., det vil si 500–1000 år etter at området ble isfritt.⁷⁵ Mange av funnene er gjort i tilknytning til de store innsjøene, og særlig ved utløpsosene. Dette er punkter i landskapet som kan ha vært sentrale for både jakt, fiske og ferdsel. På fem funnplasser i den øvre delen av vassdraget er det funnet brente fiskebein, noe som belyser denne artikkelens hovedtematikk på et spesielt godt vis.⁷⁶

Røyrtjønnna, Pålbufjorden (ca. 740 moh.), Hol og Nore og Uvdal kommuner i Buskerud

Røyrtjønnna var frem til nyere tids vassdragsreguleringer et område med to små vann og korte elvestrekninger i vestenden av Pålbufjorden (figur 7). Her ble det i 2011 og 2012 undersøkt 21 boplasser med et delvis rikt gjenstands- og beinmateriale.⁷⁷ Feltarbeidet viste at området ble besøkt gjentatte ganger i perioden ca. 6500–5800 f.Kr., og at aktiviteten fikk en fornyet intensitet etter ca. 4500 f.Kr. Hovedmotivet for de mange oppholdene ved Røyrtjernene har utvilsomt vært de gode jaktmulighetene som har blitt skapt av de sesongvise elgtrekkene som går forbi stedet.⁷⁸ Det kan tillegges at Pålbufjorden befinner seg i forholdsvis tett skog i dag, noe innsjøen har gjort siden om lag 6500 f.Kr.⁷⁹

På tre av de undersøkte boplassene fremkom det fiskebein.⁸⁰ Lokalitet RT12-15 lå langs bredden av ett av Røyrtjernene (figur 7), på et sted der to større steinblokker og et høydedrag har skjermet for vær og vind. Det foreligger 1020 gjenstandsfunn fra denne utgravningen. Femten pilspisser i skifer og andre funn kan utvilsomt knyttes til jakt og fangst i midten av yngre steinalder (ca. 3300–2350 f.Kr.). Denne

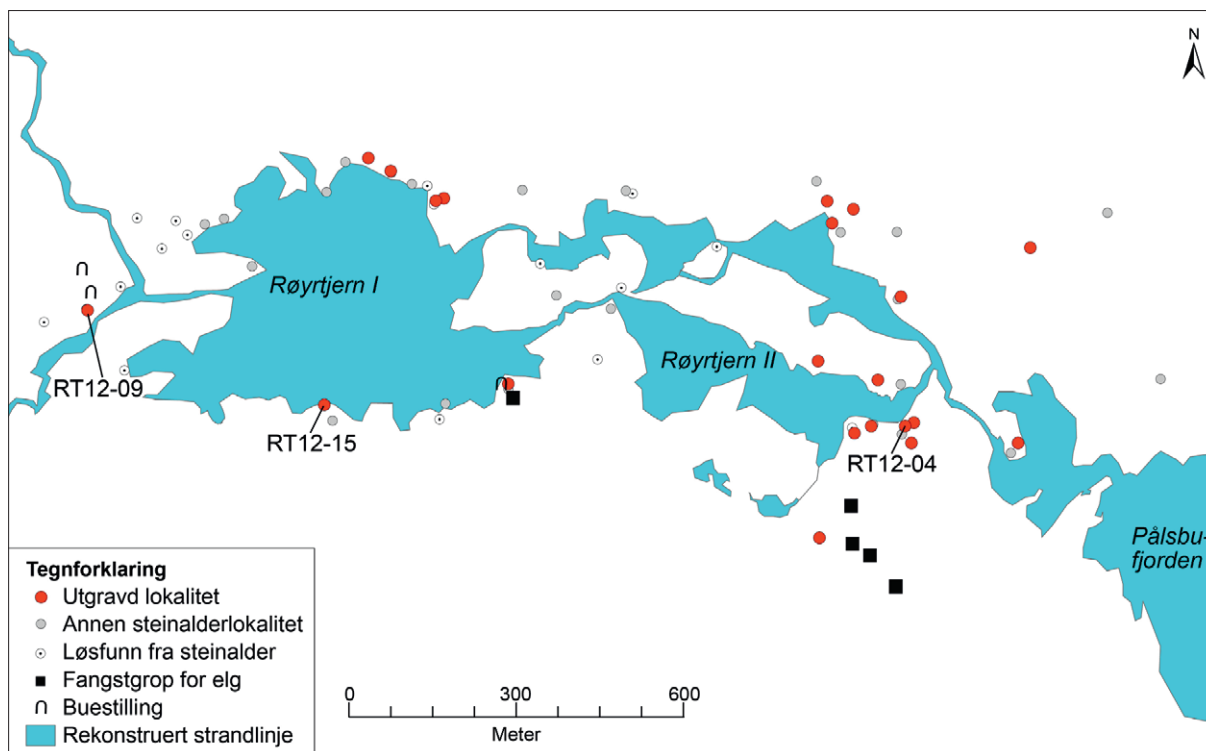
Figur 6: Numedalslågen er om lag 350 km lang, og den har sine kilder langt inne på Hardangervidda. Rett etter siste istid sto havet 175 meter høyre enn i dag (marin grense), og ørret og andre arter kunne fritt etablere seg i den nedre delen av vassdraget. Fosser og stryk mellom Tunhovdfjorden har derimot hindret fisket i å ta seg videre opp i vassdraget. Flere av strykene i den øvre delen av vassdraget har det vært mulig å passere for fisken, noe som innebærer at fiskebestanden i den øvre delen av vassdraget kan ha blitt etablert med et begrenset antall utsettinger. Vann som er nærmere omtalt i teksten, er markert med rød ring. Illustrasjon: Axel Mjærum, KHM.

tidfestingen er underbygget av to C14-dateringer, en på pattedyrbein og en på bek som var anvendt til å skjefte en av spissene.

Sentralt i funnområdet fremkom også 200 g brente bein, blant annet 111 ryggvirvler og tre kranieknokler (15,8 g) av laksefisk. Hoveddelen av fiskebeinene ble funnet innenfor en halv m², umiddelbart under torven, sammen med bein av pattedyr og fugl. Beinene lå konsentrert, men uten en klar tilknytning til et ildsted.

Den store beinmengden ga mulighet for en direkte radiologisk analyse (C14-analyse), noe som ellers ikke har blitt gjort av fiskebein fra Innlands-Norge.

Analysen har tidfestet beinene til 1624–1461 f.Kr., det vil si eldre bronsealder. Det er imidlertid kjent at det er problemer med radiologisk tidfesting av dyr som lever i ferskvann,⁸¹ og i enkelte tilfeller kan den målte alderen være flere århundrer yngre enn den reelle. Eksemplet synliggjør på en god måte hvordan gjenbruk av oppholdsstedene skaper utfordringer når man skal forsøke å tidfeste det eldste fisket. Man må utvilsomt være varsom med å trekke konklusjoner om alderen ut fra de overordnede dateringsrammene til boplassene. Tidfestingen gir allikevel belegg for å si at det har blitt spist, og trolig også fanget, fisk ved Pålbufjorden langt bakover i tid.

Figur 7: Boplassene ved Røyrtjønnaboplassene. Stedet ligger nå under vann store deler av året. Strandlinjen har derfor blitt rekonstruert ut fra en kartlegging i 1846 og på bakgrunn av flyfoto. Kart: Axel Mjærum, KHM.

Det er også verdt å merke seg at en ørret har 58–59 ryggvirvler,⁸² så man kan uten videre slå fast at beinene fra RT12-15 er fra flere fisk. Selv om antallet ikke er svimlende stort, skiller de seg fra dem på de andre innlandslokalitetene med steinalderdateringer. Funnmengden vitner om gode bevaringsforhold, men kanskje kan også det forholdsvis store antallet fiskebein forklares med at beinene er godt under 4000 år gamle, noe som i denne sammenheng faktisk kan være forholdsvis ungt.

En annen av Røyrtjønnaboplassene (RT12-09) har opprinnelig ligget ved bredden av elva Rambergåi, ca. 250 meter ovenfor innløpsoset (figur 7). Denne elvestrekningen har trolig tidligere vært

et viktig gyteområde for ørreten i Pålbufjorden.⁸³ Oppholdsstedet var noe mindre steinrikt enn området rundt, og små omliggende høydedrag skjermet lokaliteten mot vind fra nord, vest og sør. På stedet ble det samlet inn ca. 3100 gjenstander i stein innenfor to samlinger med funn, og om lag ti meter sørøst for hovedkonsentrasjonen med steinalderfunn lå det en kokegrop tidfestet til omkring Kristi fødsel (50 f.Kr.–25 e.Kr., jf. figur 18 i vedlegg).

På RT12-09 lå det flekker av kulturlag som var rike på gjenstander i stein fra eldre og yngre steinalder, men som også inneholdt bein. I det største av utgravningsfeltene ble det samlet inn 58 g brente bein, og innenfor 0,25 m² som var rik

Figur 8: Boplassen RT12-15 lå skjermet av svaberg og flyttblokker, men helt nede ved Røyrtjønnna. På stedet lå de pilspisser og andre gjenstander fra yngre steinalder. De 114 fiskebeinene ble funnet i området der arkeologene arbeider. Foto: KHM.

på steingjenstander, fremkom også en ryggvirvel av fisk. Det er utvilsomt nærliggende å knytte beinene til kulturlaget og de øvrige funnene på denne delen av feltet. Erfaringene med de sprikende dateringene fra RT12-15 og tilstedeværelsen av kokegropen leder til at konklusjon om at fiskebeinet er fra steinalderen, bør trekkes med forbehold.

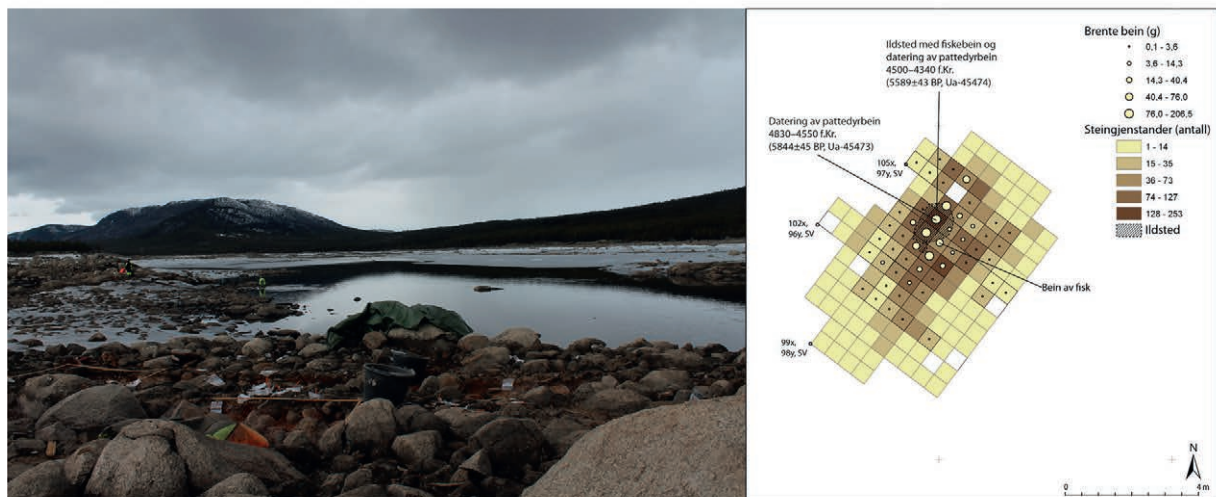
De mest entydige holdepunktene for et steinalderfiske ved Røyrtjønnna foreligger fra lokaliteten RT12-04, et funnområde som lå på en liten morenehøyde ved utløpet av det østre av Røyrtjernene (figur 7). I tilknytning til en liten steinfri flate fremkom ca. 4300 gjenstander og om lag 2070 gram brente bein (figur 10). Lokaliteten kan således betegnes

som rik på gjenstander, og beinmaterialet er uvanlig omfattende. Funnmaterialet gjenspeiler aktiviteten mot slutten av eldre steinalder (frem til ca. 3800 f.Kr.), men også aktivitet i yngre steinalder (3800–1700 f.Kr.). Én av spissene har imidlertid en noe yngre dateringsramme (ca. 2350–1300 f.Kr.).

Sentralt på boplassen var det spor etter flere ildsteder. I bålmassene lå nær 490 g brente bein, hvorav ett var av fisk. I massene ved strukturen ble det funnet ytterligere et fiskebein (figur 10 og 19 i vedlegg). Pattedyrbein fra et kullag i ildstedet er tidfestet til 4500–4340 f.Kr., mens pattedyrbein fra laget over ildstedet har gitt alderen 4830–4550 f.Kr. Det foreligger altså to radiologiske dateringer

Figur 9: Utgraving av RT12-09. Fiskebeinet ble funne t.v. i utgravningsfeltet. I bakkant sees Ramberggåi. I store deler av steinalderen var bredden av Røyrtertjennene skogbunn og strand. Ca. 100 år med vannkraftregulering har imidlertid omdannet den tidligere strandlinjen til et månelandskap. Foto: KHM.

Figur 10: T.v. utsyn fra steinalderboplassen RT12-04. T.h. C14-dateringer, spredning av gjenstander, brente bein og beliggenhet til ildsteder. Foto: Johannes Bülow. Kart: Kim Darmark og Axel Mjærum, KHM.

til eldre steinalder som i liten grad overlapper. Mest sannsynlig er det tidfestet bein som er etterlatt ved ulike besøk.

Tidfestingen må vurderes ut fra det samme kildekritiske bakteppet som tidfestingen av de øvrige lokalitetene, og i denne sammenhengen er det relevant at det foreligger funn fra et vidt tidsrom i området. Det er imidlertid vanskelig å se bort fra de to beindateringene, og en tidfesting av rygghvirvrene til slutten av eldre steinalder fremstår som det mest sannsynlige. For å komme videre i diskusjonen om hvorvidt det faktisk var satt ut fisk, og hvorvidt det ble fisket i Pålbufjorden, må man trekke inn de øvrige to lokalitetene med fiskebeinsfunn i Numedalsvassdraget.

Langesjøen (ca. 1206 moh.), Nore og Uvdal kommune i Buskerud

Lokaliteten 1039 ligger på sørsiden av den ca. 11 km² store Langesjøen, på en tange ca. 4 km fra utløpso-set. Vannet befinner seg i dag i et høyfjellsområde, men da klimaet var på sitt mest optimale, ca. 6900 f.Kr., var det trolig glissen furuskog i området.⁸⁴ I de påfølgende tre årtusenene var klimaet mer gunstig enn i dag, og tregrensen var generelt høy, men varierende. Dette innebærer at skogen sto nærmere Langesjøen enn den gjør i dag.

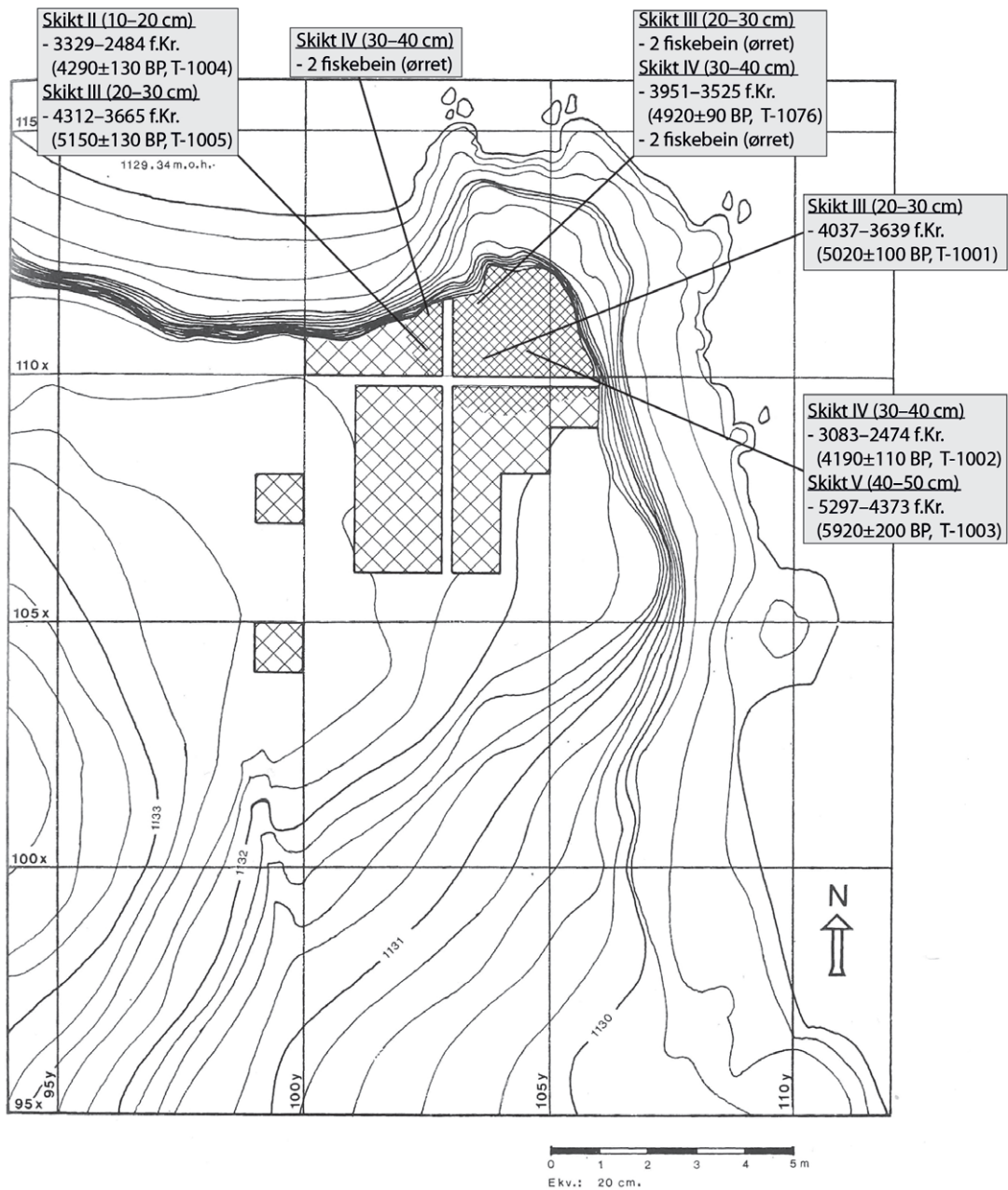
Funnområdet her dekket et areal på over 200 m², og på begynnelsen av 1970-tallet ble 9 m² av flaten gravd ut.⁸⁵ Det fremkom da 1000 gjenstandsfunn. Det var en klar konsentrasjon av gjenstander og skjørbrent stein i den nordligste delen av feltet som ble åpnet, og her lå det også et kullholdig lag. Ved utgravning av laget fremkom 61 bein av pattedyr og 1 bein av ørret.⁸⁶ Trekull fra laget har blitt tidfestet til tidsrommet 5317–4839 f.Kr.⁸⁷ Funnmengden var størst i dette feltet, og en del av gjenstandene var tydelig skadet av varme. Det kan derfor konkluderes med at gjenstandene ikke er yngre enn trekullet.

Lokaliteten er stor, og det er tenkelig at det har vært flere bruksfaser. Innenfor det undersøkte området er imidlertid gjenstandsmaterialet enhetlig og har et klart preg av å være fra eldre steinalder.⁹¹ Funnene og C14-dateringen sannsynliggjør her en tidfesting av fiskebeinet til tidsrommet omkring år 5000 f.Kr., selv om erfaringer med kildekritiske problemer tilsier at konklusjonene må trekkes med varsomhet.

Halnefjorden (ca. 1130 moh.) i Hol kommune i Buskerud

Den velundersøkte boplassen Hein 33 lå på sørvestsiden av den om lag 13,5 km² store Halnefjorden, ca. 1130 moh.⁹² Boplassen har befunnet seg sentralt i forhold til historisk kjente reinstrekk, og det er sannsynlig at dette har vært en viktig årsak til bosetningen på stedet (Indrelid 1973: 94–95). Bosetningen var anlagt på en terrasse 3–4 meter over vannflaten, og den hadde resultert i at det lå avfall innenfor et område på 75–100 m². Avfallslagene fra steinalder var hele 0,5 meter tykke, og de gjenspeilet omfattende aktivitet over lang tid. Lagene inneholdt sjikt og samlinger med kull og ildskadet stein. Arkeologen Svein Indrelid har gjennomført en detaljert studie av lokaliteten, og han fremholder at kulturlagene har bygget seg opp over tid.⁹³ Sporene etter den yngste aktiviteten ligger derfor følgelig på toppen, mens det eldste materialet ligger ned mot bunnen. I enkelte tilfeller kan man imidlertid ha gravd seg ned i eldre lag og forstyrret dette bildet. Lagdelingen, funnmaterialet og seks C14-dateringer gir grunnlag for å skille minst tre perioder med besøk i eldre og yngre steinalder (se figur 11).

Det foreligger seks ørretbein på lokaliteten, 20–40 cm under overflaten.⁹⁴ Indrelid⁹⁵ har knyttet to av fiskebeinene til den eldste fasen med besøk (5297–4373 f.Kr.) og fire av beinene til aktivitetsfasen i overgangen mellom eldre og yngre steinalder (innenfor 4312–3525 f.Kr.). Sammenhengen mellom

Figur 11: Kart over lokaliteten Hein 33 ved Halnefjorden. Illustrasjonen er utarbeidet med bakgrunn i Svein Indrelids omtaler av boplassen.⁸⁸ På illustrasjonen gjengis også nye beregninger av C14-dateringene som foreligger fra boplassen.⁸⁹ Funnene kan relateres til graveenheter med en størrelse på 1 x 1 meter og en tykkelse på 10 cm. Én av dateringene⁹⁰ er utført på bein av pattedyr, de øvrige er gjort på trekull (grunnlagskart: Svein Indrelid, bearbejdet av Axel Mjærurn).

Figur 12: Funnområde V ved Olstappen. Stedet har opprinnelig ligget tett ved strandlinjen ved en langgrunn del av innsjøen. Søkkene er funntomme lag midt i den avbildede sjakten sammen med brente bein og steinredskaper. Foto: KHM.

fiskebein og denne fasen er spesielt godt belagt i ett tilfelle, hvor to fiskebein og C14-daterte pattedyrbein har fremkommet innenfor samme kvadratmeter og i det samme 10 cm tykke sjiktet. Det er mindre trolig at beinene er fra siste bruksfase i midten av yngre steinalder (innenfor tidsrommet 3329–2474 f.Kr.). Funnene fra Hein 33 kan følgelig tas til inntekt for det ble spist ørret øverst i Numedalslågen alt før 3500 f.Kr.

VINSTRAVASSDRAGET

Det andre området som vil belyses i større detalj, er det 120 km lange Vinstravassdraget sør i Jotunheimen.

Også dette vassdraget består av flere større vann, deriblant Bygdin og Vinstre, som begge ligger om lag 1000 moh. Vannet Olstappen befinner seg 340 meter lavere i terrenget, og herfra faller elva Vinstra ytterligere 400 meter før den møter Gudbrandsdalslågen (figur 4). Harpefoss i Gudbrandsdalslågen danner et nedre hinder for fiskens vandringer, og høydeforskjellene i Vinstravassdraget har til alle tider skapt ytterligere sperrer. Det er derfor forståelig at det kun var ørret i vassdraget frem til nyere tid,⁹⁶ og også denne fiskearten har trolig fått menneskelig hjelp ved etableringen.⁹⁷

Både det tidlige fisket og andre sider av forhistorien har i vesentlig grad blitt belyst gjennom et pågående utgravningsprosjekt i Vinstravassdraget.⁹⁸ Gjennom dette arbeidet har sentrale deler av de opprinnelige strandlinjene blitt saumfart på jakt etter kulturminner, og fagmessige utgravninger har så langt blitt gjennomført ved både Olstappen, Kaldfjorden, Vinstre, Øvre Bjørnhølen og Øyangen. I tre områder, ved Olstappen, Vinstrevann og Øvre Bjørnhølen⁹⁹, har det blitt gjort funn som er spesielt relevante i denne sammenheng.

Olstappen (ca. 662 moh.) i Nord-Fron kommune i Oppland

Årlig trekker et stort antall elg forbi sørvestbredden av det om lag 3 km² store vannet Olstappen, et vann som ligger 662 moh. Sporene etter steinaldermennene i dette skogområdet er tallrike, og de dekker store arealer langs vestbredden av vannet. Frem til og med feltsesongen 2015 var 8 områder med aktivitet nærmere undersøkt, og 7200 brente bein av pattedyr har blitt samlet inn. Aktiviteten strekker seg helt tilbake til ca. 8000 f.Kr., og dette er så langt de eldste sporene vi kjenner fra Vinstravassdraget og i Jotunheimen for øvrig.¹⁰⁰

Olstappen er langgrunn i sørvestdelen, med sandbanker som har vært velegnet for bruk av stående garn. Det er imidlertid ikke funnet fiskebein som forteller om et slikt fiske. Derimot foreligger det to 44,4 og 87,2 g tunge søkker i skifer med hakk langs sidekantene og fragmenter av et tredje. Olstappensøkkene fremkom samlet i en smal sjakt som ble gravd gjennom et avfallsslag (se figur 12 og 20 i vedlegg). Funn av skiferspisser, andre gjenstander og en C14-datering til tidsrommet 3011–2538 f.Kr. underbygger at søkkene er fra midten av yngre steinalder.

Det er ikke uvanlig å finne garnsøkker fra steinalderen ved sandgrunner i innlandsområdene lengre

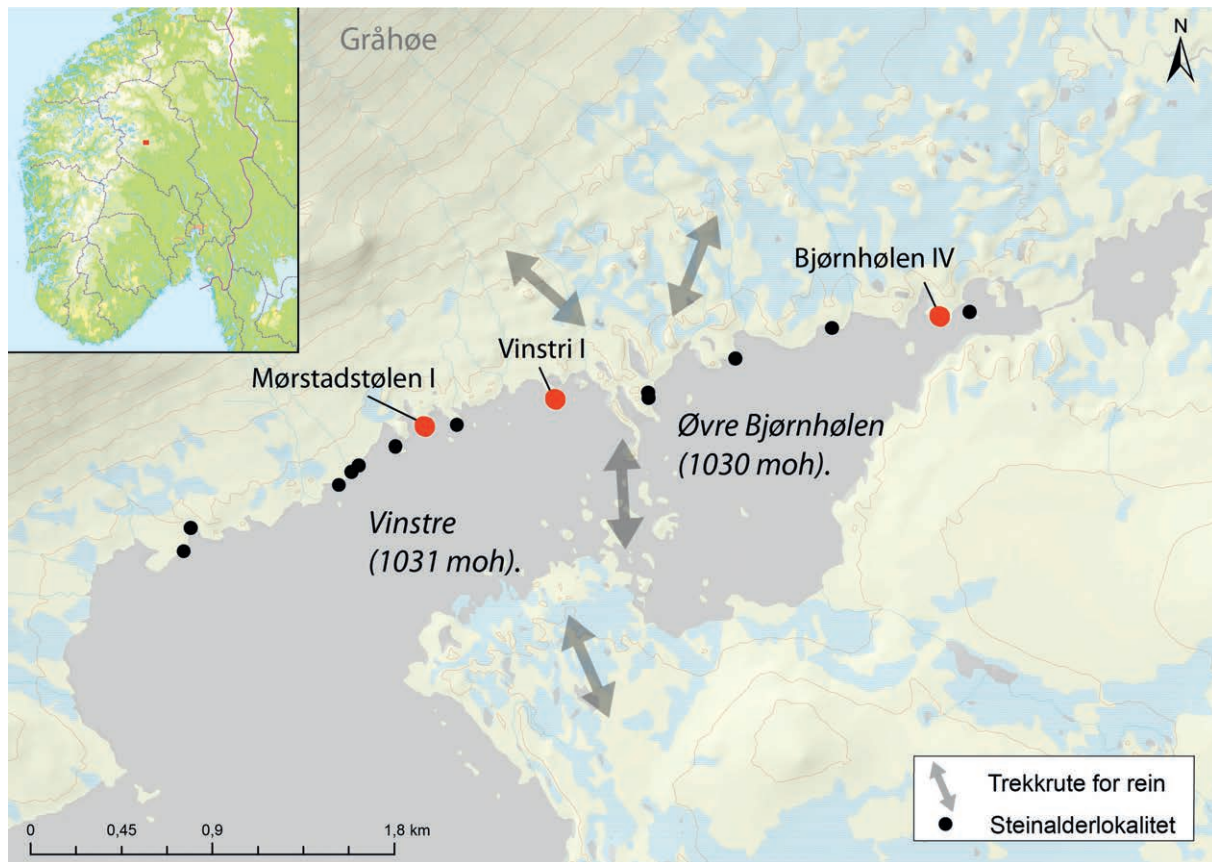

Figur 13: Garnsøkkene fra Olstappen. Foto Ellen Friis, KHM.

øst i Skandinavia,¹⁰¹ og funnstedet er et argument for at steinene med hakk har blitt benyttet som garnsøkker. Formen ligner da også på søkkene fra steinalderen som er funnet lengre øst, en type gjenstander som ut fra funnomstendighetene, vekten og formen i hovedsak blir tolket som garnsøkker.¹⁰² At det fremkom flere slike redskaper innenfor et svært begrenset utgravningsareal, samsvarer også med at det kan ha vært deler av et sett med slike tyngder.

Det er verdt å merke seg at den mest sammenlignbare gruppen av slike østlige søkker oppgis å ha en noe høyere vekt (75–420 g),¹⁰³ og at de yngre garnsøkkene fra vannet Tesse veier 55,7–321 g.¹⁰⁴ Det må derfor konkluderes med at Olstappensøkkene er lette. Kan det derfor tenkes at de har hatt andre funksjoner?

Det er foreslått en rekke andre tolkninger av steiner med hakk og furer fra steinalderen, eksempelvis at tyngre steiner ble anvendt som klubber til beverfangst, kobberutvinning eller klubbefiske.¹⁰⁵ Den skifrige steinen og den lave vekten underbygger imidlertid ikke at gjenstandene skal ha vært benyttet som køller. Det er heller ikke funnet beverbein på stedet som kan underbygge klubbjakt knyttet til

Figur 14: Østdelen av Vinstre og Øvre Bjørnhølen. Kart: Axel Mjærum, KHM.

beverhyttene. Det foreligger derfor få gode tolkningsalternativer, og mye tilsier at de ble anvendt som fiskegarnsøkker.

Vinstre (ca. 1031 moh.) og Øvre Bjørnhølen (ca. 1030 moh.) i Øystre Slidre kommune i Oppland

Lenger oppe i Vinstravassdraget ligger det fire boplasser som også belyser det tidlige fisket. I østenden av den om lag 28 km² store Vinstre og ved den nærliggende Øvre Bjørnhølen har det blitt jaktet rein tilbake til 6000-tallet (se figur 14 og 15). I dag befinner vannene seg ved tregrensen, men i mye av

steinalderen var klimaet mer gunstig. Strendene var da i stor grad omgitt av skog.¹⁰⁶

På Mørstadstølen I ved Vinstre har det pågått utgravninger i korte perioder siden 2013.¹⁰⁷ Her er avfallslagene stedvis opp mot 1 meter tykke, med enorme mengder brente og ubrente bein, skjærbrent stein og gjenstander som vitner om aktivitet fra 6000-tallet og frem til om lag 1000 f.Kr. Helt i toppen lå det i tillegg en grav fra jernalderen. Som ellers på steder med svært mye aktivitet har grunnen til en viss grad blitt rotet om, og det er derfor ikke gitt at funn fra samme lag har samme alder. Mange

Figur 15: Østenden av Vinstre sett fra nord. Mørstadstølen ligger ved den nærmeste stranden. Det ligger boplasser fra steinalderen på nær sagt alle oddene på nordsiden (det vil si nærmest kameraet). Foto tatt mot sørøst av Kirsten Helgeland, KHM.

av de totalt 29 ørretbeinene som så langt har fremkommet, lå imidlertid dypt nede i jorden (figur 16 og 21 i vedlegg). Det foreligger C14-dateringer av brente pattedyrbein som gir grunnlag for å datere enkelte av fiskebeinene til sluttfasen av steinalderen (2121–1883 f.Kr.). Fiskebein ble imidlertid funnet opptil 50 cm under nivået med denne dateringen (figur 21 i vedlegg), noe som kan indikere at enkelte av fiskebeinene er vesentlig eldre. Om, og eventuelt hvor mye, kan imidlertid ikke avgjøres ut fra informasjonen som foreligger per i dag.

En knapp kilometer vest for Mørstadstølen ligger lokaliteten Vinstri I (se figur 14 og 22 i vedlegg). Også dette funnstedet befinner seg på en odde. Her er det et opptil 30 cm tykt kulturlag med gjenstander, brente bein og store mengder skjørbrent stein.

Inntrykket er at aktiviteten har vært omfattende, selv om bruken av stedet har vært mer begrenset enn på Mørstadstølen I. Det er foretatt en liten utgravning, og fra dette arbeidet foreligger det et bein av ørret 10–30 cm nede i kulturlaget sammen med mikroflekker fra eldre steinalder (før ca. 4200 f.Kr.).¹⁰⁸ Det har ikke blitt funnet gjenstander som kan knyttes til andre perioder, men en C14-datering forteller om opphold innenfor tidsrommet 2866–2504 f.Kr., det vil si midten av yngre steinalder. Det konkluderes med at beinene på dette funnstedet har fremkommet på en steinalderboplass med spor etter aktivitet i eldre og yngre steinalder, men som det har blitt påpekt tidligere, er det vanskelig å utelukke at beinene er etterlatt ved senere aktivitet, på slike åpne boplasser.

Figur 16: Utgravning på Mørstadvølen I i 2014. I sjakten sees det mørke kulturlaget og store mengder varmpåvirket stein. Hildegunn Ruset t.v., Kjersti Tidemansen i midten, og Knut Ivar Austvoll t.h. arbeider i sjakten. Foto: Kirsten Helgeland, KHM.

En tilsvarende funnsituasjon har blitt påvist på Bjørnhølen IV, ytterligere 2 km lenger vest (se figur 14 og 23 i vedlegg). På en odde er det spor etter omfattende steinalderaktivitet, i form av gjenstandsfunn, kulturlag og brente bein. Ved kartleggingen av dette funnområdet fant man en ryggvirvel av ørret sammen med ti bein av pattedyr. I et nærliggende avfallsslag lå en samling av pattedyrbein og brent stein, trolig et ildsted. To dateringer til ca. 4700 f.Kr. samsvarer med funnmaterialet i stein. Som ved Vinstri I er det uklart hvorvidt tidfestingen angir alderen på fiskebeinet.

Funnene fra den øvre delen av Vinstravassdraget viser at fisk lenge har spilt en rolle, langt tilbake i tid

og langt inn i Jotunheimen. De mange gjenbesøkene har imidlertid skapt et noe kaotisk funnbilde, og materialet gir derfor ikke entydige holdepunkter for å fastslå om alt dette skjedde på 4000-tallet f.Kr., slik enkelte dateringer indikerer, eller først på et senere tidspunkt. Funnene herfra bekrefter derimot et mer generelt inntrykk, nemlig at det har vært en tett forbindelse mellom jakt og fiske.

FJELLFISKE I STEINALDEREN?

Hva kan vi trekke ut av kunnskap ut fra denne gjennomgangen? Isolert kan det settes spørsmålsteget ved tolkningene av de enkelte funnstedene og de ulike dateringene. Landskapsbruk, fiskebeinsfunn og redskaper kan imidlertid totalt sett vanskelig forklares på annet vis enn at det har blitt satt ut fisk og fisket i flere av de store vassdragene i den norske fjellheimen svært langt tilbake i tid. En rekke tolkningsmessige problemer knyttet til kildematerialet gjør det derimot krevende å angi et eksakt tidspunkt for utsettingen, også i de vassdragene hvor det arkeologiske materialet er best egnet til å belyse spørsmålet.

Det finnes indikasjoner på at fisket i den øvre delen av Numedalsvassdraget strekker seg så langt tilbake som til 4000-tallet f.Kr. (figur 24 i vedlegg), men det er et gjennomgående problem at det er vanskelig fullstendig å utelukke at beinfunnene er langt yngre. Mange av de samme utfordringene møter man ved tolkingen av funnene i den øvre delen av Vinstravassdraget. Også her er det indikasjoner på at fisket ble etablert alt i eldre steinalder (på 4000-tallet f.Kr.), men fisket kan belegges med en større grad av sikkerhet mot slutten av yngre steinalder.

Hypotesen om at det høyst sannsynlig er etablert et fiske mot slutten av steinalderen, kan til en viss grad underbygges av at det er et fullstendig fravær av fiskebeinsfunn i kontekster som tidfestes til før om lag 5000 f.Kr., til tross for at det er dokumentert

aktivitet helt fra slutten av istiden, og at det også finnes bein fra noen av disse eldre oppholdsstedene.¹⁰⁹ Man kan til en viss grad forklare en slik forskjell med at det eldste kildematerialet er spinklere, og at en høyere alder reduserer muligheten for at fiskebein bevares. De klare forskjellene mellom eldre og yngre boplasser styrker allikevel vurderingen av at sporene etter fiske faktisk er av relevans.

Videre danner landskapsbruken, fiskebein og mulige garnsøkker fra den sørnorske fjellheimen et samlet bilde som minner om det man kjenner østover i Skandinavia, det vil si i områder hvor fisken selv har funnet veien til vannene. Forskjellen i artssammensetningen mellom beinmaterialet i fjellet og det i de østre områdene er også interessant. Begge steder gjenspeiler nemlig artsbestemmelsene den lokale faunaen i nyere tid. Dette taler mot at det har skjedd en utstrakt transport av død fangst, eksempelvis i tørket form som niste til fjellområdene fra kysten eller lavlandet.¹¹⁰

Man vet at mange vann har vært fisketomme frem til nyere tid,¹¹¹ og steinaldermenneskene har derfor helt sikkert ikke satt ut fisk overalt. I enkelte vassdrag er det da også vanskelig å se at fisket har spilt noen betydningsfull rolle. Dette gjelder eksempelvis Lærdalsvassdraget, hvor boplassene i liten grad ligger ved de gode fiskeplassene,¹¹² og Nyset-Steggjevassdragene i Sogn, hvor det er et påfallende fravær av ørretbein på alle funnsteder med spor etter førmoderne aktivitet.¹¹³ Steinalderfisket kan derfor ha hatt størst betydning i store vann og vassdrag, slik tilfellet også er i de lavereliggende, østlige innlandsstrøkene.¹¹⁴

På tross av en rekke tegn som tyder på svært gammelt fiske, på boplasser og det vi vet om steinalderssamfunnene, må det konkluderes med at det fortsatt er et stort behov for å fremskaffe mer informasjon om tematikken, og ikke minst å få nye og presise dateringer av fiskebeinsfunnene. Ny

utgravd kunnskap vil sammen med DNA-studier av fjellfisken kunne belyse fiskens innvandring og innvandringsveiene på en langt bedre måte enn det man har mulighet til i dag.¹¹⁵ Inntil denne kunnskapen foreligger, er det uråd å angi et eksakt tidspunkt for den tidligste bæringen av fisk til de fisketomme vannene.

HVORFOR FISKE I FJELLET?

Det kan gjøres et skille mellom to hovedgrupper av jeger- og sankersamfunn.¹¹⁶ Et fåtall slike samfunn baserer seg i hovedsak på jakt og sanking på en måte som gir umiddelbar avkastning, og hvor det som sankes, blir konsumert etter kort tid. Redskaper og våpen som anvendes i slike samfunn, kan være produsert med mye kunnskap og dyktighet, men uten at det investeres en stor arbeidsinnsats. Maten som skaffes til veie ved jakt og sanking, blir i liten grad bearbeidet eller lagret. James Woodburn har blant annet et mindre antall jeger- og sankersamfunn i regnskog- og ørkenområder i Afrika i tankene som utgangspunkt for en slik modell.¹¹⁷

I kontrast til dette står samfunn hvor det i større grad investeres i fremtiden.¹¹⁸ I denne sistnevnte gruppen finner man ikke bare jordbruksamfunn og husdyrnomader, men også et stort antall jeger- og sankersamfunn. Blant slike jegere og sankere benyttes det båter, garn, fiskestengsler og fangstsystemer for dyr. Ofte anvendes det også mer permanente boliger, og man lagrer mat i større utstrekning. I slike samfunn griper menneskene ofte inn i naturens gang, eksempelvis ved målrettet avskyting av vilt og ved at man bedrer vekstforholdene for ville vekter. Det investeres altså betydelige ressurser i å sikre fremtidig avkastning. Woodburn knytter også sin modell til samfunnskompleksitet og utvikling, men i denne sammenhengen er det mest vesentlig at modellen synliggjør planmessigheten og investeringene som gjøres av jakt- og fangstfolk. Han

forbeholder dermed ikke denne type planmessighet dem som holder husdyr og dyrker jorden.

Både båter og garn har vært brukt i Skandinavia siden begynnelsen av eldre steinalder, og også fiskestengsler kom trolig tidlig i bruk. I innlandet intensiveres bruken av naturen mot slutten av eldre steinalder. På 4000-tallet f.Kr. tar man blant annet i økende grad i bruk permanente bygninger i form av nedgravde hytter, noe som kan være spor etter en mer omfattende aktivitet og vinterbosetning.¹¹⁹ Menneskene tar også i bruk ny pilspissteknologi som har vært godt egnet til storviltjakt på dette tidspunktet,¹²⁰ og fangstgroper og sperregjerder kan ha vært en etablert jakttradisjon fra da av.¹²¹ Det har også blitt hevdet at man fra slutten av eldre steinalder drev forvaltning av storviltet, for eksempel med planmessig uttak av bestemte årsklasser, jakt på rovdyr,¹²² og ved at man svidde av skog for å bedre beiteforholdene for viltet.¹²³ Det er heller ikke tvil om at steinaldermenneskene hadde en inngående kjennskap til innlandet, noe som blant annet utnyttelsen av lokalt steinråstoff og den målrettede beskatningen av storviltets trekkveier er et uttrykk for. Planmessig og langsiktig utnyttelse av naturen er hovedregelen for jakt- og fangstfolk og en forutsetning for jordbrukere, og det er godt grunnlag for å hevde at mye av aktiviteten i innlandet etter ca. 5000 f.Kr. nettopp var basert på utsatt avkastning, først av jakt- og fangstfolk og etter ca. 2350 f.Kr. i stor grad av jordbrukere.¹²⁴ Det kan derfor konkluderes med at uansett tidspunkt ble den første fisken båret oppover i vassdragene av folk som grep inn i innlandsnaturen på mange ulike vis.

Avslutningsvis kan man reise spørsmålet om *hvorfor* menneskene valgte å sette ut ørret langt bakover i forhistorien. Ressursutnyttelsen til jegere og sankere er velstudert, og man har fremhevet allmennmenneskelige trekk som at de foretrekker mat som er velsmakende, næringsrik og variert.¹²⁵

Utsettingen av ørret har utvilsomt bidratt til å sikre slik mat, både for jaktfolk og for bønder i fjellet. De som driver med jakt og sanking, ser også gjerne på planter og fisk som sikre og lite risikable ressurser, mens jakt ofte vurderes som en mer risikofylt aktivitet med lavere avkastning og høyere prestisje.¹²⁶ Disse vurderingene av jakt, sanking og fiske er også trolig i stor grad overførbare til steinalderen i Sør-Norge. Det er liten tvil om at storviltjakten har hatt stor økonomisk og kulturell betydning i innlandet i Skandinavia fra steinalderen til våre dager.¹²⁷ Hjorteviltjakten har nok også tidvis vært uforutsigbar, og det er trolig ikke tilfeldig at fiskebein så ofte opptrer på de gode jaktplassene for elg og rein. Mennesker tar gjerne i bruk ny teknologi for å gjøre ressursgrunnlaget mer stabilt og pålitelig.¹²⁸ Flytting av fisk er med andre ord ikke bare en «teknologi» som skapte et bredere næringsgrunnlag, men har også redusert risikoen forbundet med å oppholde seg i innlands- og fjellområdene.

SUMMARY

THE EARLIEST FISHING IN THE SOUTHERN NORWEGIAN MOUNTAINS

From around 9500 BC, a rapid deglaciation took place in the inland. This enabled the migration of species less well adapted to a cold climate into these areas. Mammals and birds could quite easily move into this new landscape, while waterfalls and steep elevation made it impossible for the fish to naturally migrate to large parts of these areas. The first human visitors thereby met a special situation, a large area with rivers and lakes without fish. This article discusses when the practice of transporting

fish and the cultivation of the watercourses started. The vantage points are archaeological material from sites in the mountain areas as well as the knowledge of the importance and complexity of Scandinavian Stone Age fishing in general.

The article discusses the possibility of using the location of Stone Age sites to approach the question of early fishing and the context and age of burned fish bones found along the shores of two of the main watercourses in the southern Norwegian inland.

The article emphasizes the many source-critical aspects related to the material but concludes that the mountain fishing most likely started in the Stone Age (before 1700 BC) and maybe already in the last part of the Mesolithic (before 3800 BC). It is also argued that the transportation of fish to mountain lakes and rivers made it possible to base the existence on a wider specter of activities, and combine unpredictable activities like big game hunting with more predictable net fishing.